

Илюшечкин В. П.

**Сословно-классовое общество
в истории Китая
[опыт системно-структурного анализа].—**

М.: Наука, 1986.— 396 с.

Процес розвитку окремого суспільства неможливо зрозуміти без попереднього ухвалення загального соціально-економічного розвитку людства, яке у своєму поступі, згідно з формаційною теорією К. Маркса, проходило різні ступені розвитку продуктивних сил. На жаль, всупереч позиції таких видатних вчених, як Н. М. Нікольський, О. І. Тюменев, І. М. Лур'є та ін.¹, завдяки так би мовити «наднауковому» авторитету Й. В. Сталіна та його праці «Про діалектичний і історичний матеріалізм» у 30-ті роки в СРСР офіційною концепцією історії була визнана так звана «п'ятичленна схема». За нею історія людства складається з первісної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної формацій, які поступово змінюють одна одну².

Але протягом останніх десятиліть вітчизняна наука зазнала у цій галузі непереможного протиріччя з фактичними даними, що й відбилися у працях 60-х років³. Більше того, дослідження радянських філософів, насамперед Ю. М. Бородай, В. Ж. Келле та В. Г. Плімака, довели, що сам К. Маркс принаймні з середини 50-х років минулого сторіччя взагалі дотримувався зовсім іншої періодизації, ніж та, що знайшла своє втілення у радянській історіографії періоду «культу особи». На початку своєї творчої діяльності засновник історичного матеріалізму дійсно вважав, що людство у своєму поступі минуло рабовласницьку та феодальну формації. Ця думка сформувалась у нього, як переконливо довів у своїй праці В. П. Ілюшечкін (с. 17—29), тоді під впливом історичної концепції А. Сен Сімона, та була відкинута у наступні десятиріччя внаслідок вивчення продуктивних сил та соціальних відносин докапіталістичних суспільств.

Найважливішим для К. Маркса моментом при розгляді історичного поступу людства, за останніх років його життя, було розмежування докласового або первісного, класового (експлуаторського) та післякласового, комуністичного суспільства, що на його думку, мали бути поділені на окремі стадії розвитку. Так, у межах експлуаторського, антагоністичного суспільства принциповим було протиставлення капіталістичного суспільства — докапіталістичним, що охоплювали «азіатський», «античний» та «германський» способи виробництва, але не вичерпувалися лиш ними⁴.

Вказані протиріччя між «п'ятичленною схемою», з одного боку, та нагромадженими наукою фактами і підсумками детального вивчення поглядів К. Маркса на історичний поступ, з другого, найбільше проявились стосовно докапіталістичних експлуаторських, у першу чергу — східних, суспільств. Останні взагалі було неможливо характеризувати за допомогою категорій «рабовласницький» та «феодальний» способи вироб-

¹ Див. обговорення доповіді: Струве В. В. Проблема зародження, розвитку і розложенья рабовладельческих обществ древнего Востока // Известия ГАИМК.— 1934.— Вып. 77.— С. 112—149.

² Сталин Й. В. Питання лєнінізму.— К., 1953.— Вид. II.— С. 515 і наст.

³ Васильев Л. С., Стучевский И. А. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ // ВИ.— 1966.— № 6.— С. 77—90; Общее и особенное в историческом развитии стран Востока.— М., 1966; Меликишвили Г. А. К вопросу о характере древнейших классовых обществ // ВИ.— 1966.— № 11.— С. 65—80; Проблемы истории докапиталистических обществ.— М., 1968; та ін.

⁴ Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак В. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономических формаций.— М., 1974.— С. 73, 75.

ництва. Така ситуація й обумовила підвищення інтересу до розробки питань теорії формацій саме серед східнознавців, що продуктивно працюють у цьому напрямку й сьогодні⁵. Яскравим виявом цієї тенденції є і фундаментальне дослідження В. П. Ілющечкіна теоретичних питань розвитку докапіталістичних експлуататорських суспільств, що міститься у першій частині монографії, присвяченій історії традиційного Китаю.

Грунтовне вивчення окремого історичного питання (тим більше — такого масштабного, як суспільно-економічний розвиток велетенської держави протягом майже трьох тисячоліть) неможливе поза межами попереднього вирішення принципових загально-теоретичних проблем. В. П. Ілющечкін з початку 70-х років крок за кроком просувався у напрямку розробки політекономії докапіталістичних суспільств⁶. На цьому шляху він ознайомився з поглядами попередників К. Маркса, його власниками, розсіяними по багатьох працях думками на цю тему, та міркуваннями сучасних дослідників.

Монографію В. П. Ілющечкіна, як і більшість інших його праць останніх двох десятиліть, можна розглядати на трьох рівнях: 1) власне філософському, в аспекті розробки теорії історичного матеріалізму та тієї системи категорій, за допомогою якої суспільствознавці намагаються осмислити головні закономірності розвитку людства; 2) історико-теоретичному, пов'язаному з дослідженням співвідношення загального та особистого у межах окремого формаційного ступеня та 3) конкретно-історичному, пов'язаному переважно з вивченням минулого Китаю. Зупинимося на загально-теоретичних питаннях осмислення докапіталістичних експлуататорських суспільств — станово-класових, як їх визначає сам автор.

Досить вдало дослідник трактує стадійність суспільного розвитку на підставі ступеневого розвитку продуктивних сил. З одного боку, ця теза у радянській історіографії ніким і не заперечувалась. Але з іншого, на практиці, як переконливо доводить В. П. Ілющечкін (с. 53 і наст.), в історичних та навіть власне теоретичних дослідженнях дуже поширилась підміна соціально економічного аналізу так званім «еталонним» підходом. Традиційно за класичний взірець розвитку людства правила Західна Європа, в історії якої досить чітко «рабовласницька давнина» відокремлювалась від «феодального середньовіччя». Та якщо б за еталон взяти Китай чи Індію, картина світового розвитку істотно б змінилась. Насправді ж, як слушно підкреслює дослідник, «основні стадії суспільної еволюції, згідно з методологічними положеннями Марксової теорії, суспільні формації повинні визначатись не за тим чи іншим «класичним взірцем», а лише за головними ступенями розвитку продуктивних сил та відповідними до них типами виробничих відносин» (с. 54). І далі автор доводить, що стародавні та середньовічні класові суспільства важко розрізнити за ступенем розвитку продуктивних сил (с. 61), а тому, немає сенсу протиставляти «рабовласництво» «феодалізму» як нібито окремі формації.

В. П. Ілющечкін вважає, що ті докапіталістичні класові суспільства, які знаходяться на одному ступені розвитку продуктивних сил (якщо це питання розглядати на вищому рівні узагальнення), необхідно відносити, згідно з теоретичними засадами історичного матеріалізму, до однієї формації, яку дослідник визначає як формацію станово-класових суспільств. Їй притаманні натуральний тип техніки та рентна форма відчуження додаткового продукту. Остання пов'язана з чотирма типами експлуатації, а саме: докапіталістичною орендою, рабством, кріпосництвом та колонатом. На рівні політичної надбудови їй може відповідати як централізована держава, так і держава феодального типу, що базується на системі васально-сюзеренних відносин.

Монографія, присвячена обґрунтуванню ідеї існування єдиної докапіталістичної експлуататорської формації станово-класових суспільств, привернула пильну увагу

⁵ Див.: Алаев Л. Б. Формационные черты феодализма Востока // НАА.— 1987.— № 3.— С. 78—90; Фурсов А. И. Восточный феодализм и история Запада: критика одной концепции // НАА.— 1987.— № 4.— С. 93—109; Седов Л. А. К типологии средневековых общественных систем Востока // НАА.— 1987.— № 5.— С. 50—64; Ілющечкін В. П. О происхождении и эволюции понятия «феодализм» // НАА.— 1987.— № 6.— С. 68—82; Васильев Л. С. Что такое «азиатский способ производства»? // НАА.— 1988.— № 3.— С. 65—75; Киселев Г. С. Восток и феодализм // НАА.— 1988.— № 4.— С. 66—76 та ін.

⁶ Див.: Ілющечкін В. П. Система внеэкономического принуждения и проблема второй основной стадии общественной эволюции (на правах рукописи).— М., 1970; Ілющечкін В. П. Рентный способ эксплуатации в добуржуазных обществах древности, средневековья и нового времени (на правах рукописи).— М., 1971; Ілющечкін В. П. Система и структура добуржуазной частносообщественной эксплуатации.— М., 1980.— Вып. 1, 2; Ілющечкін В. П. Теоретико-методологические проблемы общественного развития // НАА.— 1983.— № 2 та ін.

східнознавців. У її обговоренні, яке відбулося на сторінках журналу «Народи Азії і Африки» (перші номери за 1989 рік), підкреслювалось, що якщо й не усі ідеї автора можуть бути схваленими одноставно, то принаймні «після його праць вже не можна робити вигляд, що концепція рабовласництва та феодалізму є класичним втіленням історичного матеріалізму» (Р. М. Нуреев). Інший рецензент підкреслив, що «деструктивна роль концепції В. П. Ілющечкіна була великою та продуктивною», але також слушно зауважив, що при розгляді категорії «продуктивні сили» дослідник перебільшив роль технічного аспекту у порівнянні з людиною» (Л. Б. Алаєв). Цікавою є і точка зору тих дослідників, які, підтримуючи тезу про те, що «всі докапіталістичні класові суспільства варто розглядати як такі, що відносяться до однієї формації, разом з тим зазначають: «у сучасних дослідженнях вже неможливо не звертати уваги на нелінійний, багатомірний характер розвитку продуктивних сил докапіталістичних суспільств та вірогідний характер детермінації виробничих відносин рівнем та характером розвитку продуктивних сил» (А. В. Коротаєв, Я. І. Кузьмін) ⁷.

Як бачимо, на сучасному рівні розвитку суспільствознавства є всі підстави вважати, що докапіталістичні експлуаторські суспільства слід відносити до однієї соціально-економічної формації, згідно з доказами В. П. Ілющечкіна. Але це твердження, як здається, не стільки вирішує питання про характер докапіталістичних суспільств, скільки обумовлює його нову постановку. По-перше, визнаючи величезну роль технологічних змін у історичному поступі людства, слід все ж таки підкреслити, що періодизація повинна враховувати не тільки якість власне засобів виробництва, а всі три аспекти системи продуктивних сил і, особливо, саму людину у контексті відповідних суспільних відносин. По-друге, у межах самої формації докапіталістичних експлуаторських суспільств ми можемо виділяти як окремі стадії розвитку продуктивних сил (у межах одного їх якісного стану), так і окремі шляхи (лінії, варіанти) розвитку останніх. Зупинимось на цьому детальніше.

Виходячи з критерію історичних типів виробничої техніки, В. П. Ілющечкін констатує наявність чотирьох послідовних ступенів у розвитку продуктивних сил людства, які відповідають, на його думку, первісному, станово-класовому, капіталістичному та комуністичному типам суспільних відносин. Разом з тим, як відомо, для марксистського розуміння історії принциповим є розмежування суспільств минулого на первісні та експлуаторські, класові у широкому розумінні цього терміну. Звичайно, наявність чи відсутність експлуаторських відносин безпосередньо пов'язана зі ступенем розвитку продуктивних сил. У першому випадку вони ще дуже слабо розвинуті й здатні забезпечити лише самих виробників та їх дітей засобами існування. У другому стан продуктивних сил здатний забезпечити виробництво не тільки необхідного, а й додаткового продукту, постійне надходження якого й становить найважливішу передумову виникнення класових відносин. Згідно з цією думкою, в якості таксономічно рівноцінних явищ має сенс протиставлення первісності як такої експлуаторському суспільству, у межах якого слід протиставити суспільства докапіталістичні — капіталістичним.

Але за В. П. Ілющечкіним не всі докапіталістичні експлуаторські суспільства можуть бути віднесені до категорії «станово-класових». Останнім обов'язково притаманна приватна власність на засоби виробництва, тоді як у багатьох найдавніших цивілізаціях, як то у Шан-Іньському Китаї або у Перу доби панування інків, її практично не було. Звідси випливає, як здається хибна, думка, що виникнення держави випереджає ствердження класових відносин. Це буде справді так, якщо розглядати формування класових відносин суто в аспекті становлення експлуатації на тлі приватної власності. Але у найдавніших цивілізаціях, де, як відомо, існували і державність, і міста, і ремесло, що відокремилось від землеробства, експлуатація здійснювалась завдяки існуванню не приватної власності, а тієї системи відносин, яку Л. С. Васильєв слушно характеризує як «феномен влади-власності» ⁸. Відповідні суспільства, за В. П. Ілющечкіним, слід вважати «становими» та відносити до «першої міжформаційної (станово-класової) революції» (с. 151 та наст.). Але їх продуктивні сили були вже досягнутими для того, щоб склались експлуаторські відносини між правлячою верхівкою та безпосередніми виробниками. Такі, ранньокласові за сучасною термінологією, суспільства слід, безумовно, відносити до ступеню докапіталістичних експлуаторських (класових у широкому розумінні цього слова) суспільств та розглядати як

⁷ Див.: *Ілющечкін В. П.* Словно-классовое общество в истории Китая // *НАА*.— 1989.— № 1.— С. 149, 152, 160.

⁸ *Васильєв Л. С.* Феномен власти-собственности // *Типы общественных отношений на Востоке в средние века*.— М., 1982.— С. 60—99.

перший етап у розвитку останніх, що передує власне тим суспільствам, які В. П. Ілющекін називає станово-класовими.

Очевидно, відмінності між ранньокласовими та станово-класовими суспільствами є найбільш істотними не стільки у виробничо-технічній площині (хоча й тут ними не слід нехтувати), скільки у сфері соціально-економічних відносин. Якщо у перших провідну роль відіграє державна влада-власність на головні засоби виробництва (у першу чергу — на землю), а експлуатація здійснюється корпорацією носіїв влади завдяки дії редистрибутивної системи, то у других приватні домогосподарства вже мають певну економічну самостійність, а в ролі експлуататорів бачимо осіб, що володіють засобами виробництва.

Крім того, як останнім часом зазначають деякі фахівці⁹, при розгляді докапіталістичних експлуаторських суспільств принципово важливим є відокремлення західного та східного шляхів розвитку соціально-економічних відносин. У більшості країн традиційного Сходу не тільки на ранньокласовому, а й на станово-класовому етапі розвитку переважала державна експлуатація дрібних (об'єднаних у відповідні общини) домогосподарств, тоді як на Заході, починаючи вже з античних часів, станово-класове суспільство ґрунтується переважно на пригнобленні людини людиною (у вигляді рабовласництва, кріпацтва, колонату тощо) при широкому розповсюдженні приватно-власницьких відносин на засоби виробництва. Це, безумовно, пов'язане з деякими принциповими відмінностями між ранньокласовими суспільствами східного та західного типів¹⁰.

Отже, вітаючи публікацію фундаментальної праці В. П. Ілющекіна, погоджуючись з його критикою «п'ятичленної схеми» та більшістю авторських висновків щодо характеристики станово-класових суспільств, слід підкреслити, що розглянута вище концепція не тільки підводить підсумки минулого етапу розвитку формаційної теорії, а й висуває нові питання, які чекають свого вирішення.

Одержано 3.05.89.

Ю. В. ПАВЛЕНКО

⁹ Алаев Л. Б. Указ. соч.— С. 78—90; Васильев Л. С. Что такое «азиатский способ производства»? — С. 65—75; Седов Л. А. Указ соч.— С. 50—64; Павленко Ю. В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 72—85.

¹⁰ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития).— К., 1989.

Баран В. Д.

Пражская культура Поднепровья.—

К.: Наукова думка, 1938.— 159 с., иллюстр.

Проблема слов'янського етногенезу завжди була в центрі уваги широкої громадськості, а окремі питання цієї проблеми є предметом поживавленого обговорення і гарячих суперечок серед науковців. Одне з таких питань — виникнення та історична доля праської культури — найбільшої з трьох великих культур, поширених на слов'янській території в третій чверті I тисячоліття н. е., тобто напередодні виникнення найраніших слов'янських державоутворень. На відміну від двох останніх синхронних слов'янських культур — пеньківської та колочинської, — розповсюджених на території, яку пізніше заселяли лише східні слов'яни, праська культура відома на широких просторах Східної та Середньої Європи. Вона охоплювала райони, заселені опісля східними, західними і південними слов'янами. Ґрунтовне вивчення цієї культури може дати ключ до з'ясування процесу поділу колишньої слов'янської спільності на три окремі гілки — східну, західну та південну.

Займаючи таку велику територію, праська культура не могла бути абсолютно монолітною. Завдання дослідників полягає зараз у тому, щоб виявляти не тільки спільні риси, характерні для цієї культури, насамперед, локальні відмінності та міс-